

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ЮРИДИЧЕСКИ ТЕКСТ В ЛАБОРАТОРИЯТА НА ПРЕВОДА (ПО МАТЕРИАЛ НА ПРОХИРОНА / ЗАКОНА ГРАДСКИ)

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
tzibran@abv.bg

Целта на статията е да изведе някои закономерности при превода и рецепцията в славянския свят на един от най-значимите византийски правни паметници – *Procheiros nomos* (870–879/ 907). Без претенцията за изчерпателност, тя привежда илюстративни примери в областта на терминологията на римското право, превода на думите с чужд произход и отделни прояви на синонимия. Примерите подкрепят работата хипотеза: че преводът на Прохирона е подчинен на стремежа към изковаване на домашна правна терминология и редуциране на лексиката с чужд произход; използва се предходната преводаческа традиция, утвърдена с първия преводен номоканон на св. Методий от края на IX в. и с преславската традиция на Номоканона от 14 титла от началото на X в.; преводът на Прохирона е плод на екипната работа на славянски книжовници, специализирали се в сложната правна материя. Създава се специфичен дискурс, който в бъдеще би следвало да се синхронизира с историческите факти за по-точна локализация на самия превод и за уточняването на преводаческия кръг, в който възниква той.

Ключови думи: Прохирон/Закон градски, славянска юридическа лексика, терминология на римското и византийското право, превод

THE MEDIEVAL JURIDICAL TEXT IN THE TRANSLATION LABORATORY (ON MATERIAL FROM THE PROCHIRON / CIVIL LAW)

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
tzibran@abv.bg

The article aims at formulating regularities in the translation and the Slavic reception of one of the most important Byzantine legal compendiums – *Procheiros nomos*

(870–879/907). Without aiming to be exhaustive, the study provides illustrative examples of Roman legal terminology, the translation of words of foreign origin and cases of synonymy. The material supports the working hypothesis that: the studied translation aims at forging domestic legal terminology and reducing the use of foreign-language vocabulary; the authors used the previous translation tradition established with the first Slavonic Nomocanon translated by St. Methodius in the late 9th century and the Preslav *Nomocanon in 14th titles* from the very beginning of the 10th century; the Slavonic *Prochiron* was the result of the teamwork of Slavic scholars who had specialised in complex legal matters. A specific discourse is established which may be aligned with the historical data in the future, thus enabling researchers to localise more precisely the translation and to specify the translators' circle in which it was made.

Keywords: Prochiron/Civil Law, Slavic juridical lexis, Roman and Byzantine legal terminology, translation

Преводните текстове съставляват съществената част от книжовната продукция на славянския Юг поради изключителното място, което рецепцията на цялостния византийски цивилизационен модел заема в политическото, общественото и културното пространство на средновековна България и Сърбия и в приобщаването им към така наречената Византийска общност (Byzantine Commonwealth). Има области, в които преводът се натоварва с изключително значение за развитието на самата област и за създаването на специфичен езиков дискурс на принадлежащите към нея текстове. Такава самостойна сфера от книжнината е средновековният юридически текст.

В следващите редове си поставяме за задача да представим с примери отделни явления на превода в един емблематичен правен паметник – византийския Прόχαιρος νόμος – *Прохирон*, или *Закон градски*, както този правен свод се назовава в славянския свят. Гръцкият оригинал обикновено се датира между 870–879 (според някои учени 907 г.) и възниква при съуправлението на император Василий I Македонец и синовете му Константин (починал 879 г.) и Лъв, бъдещия император Лъв VI Мъдри (886–912). Това е един от официалните нормативни актове за императорската юрисдикция на Македонската династия с практическата функция на ръководство и учебно пособие за съдебната власт (Паев/Paev 2013: 67–68; Schminck 1986: 55–107; Schminck 2015: 275–290; Van Bochove 1996: 33–34; Freshfield 1928).

Прохиронът (нататък само *П*) има самостоятелна преводаческа традиция в славянския Юг. В епохата на Първото българско царство са преведени само части от него, а обширното му Предисловие никога не е превеждано сред славяните. Руската традиция също не познава пълен *П* преди XIII в. (Корогодина/Korogodina 2017: 217). Според най-популярното мнение преводът на цялостния *П* с всички негови 40 титула възниква именно в началото на това столетие сред южните славяни за нуждите на новоучредената Сръбска архиепископия през 1219–1220 г. и с активното участие на св. Сава Сръбски (1175–1236). Той се помества като 55-а глава в Южнославянската кръмчая с тълкования. Самата кръмчая е най-значимият и

най-зрелият юридически сборник, създаден след епохата на първите юридически преводи на славяните от зората на възникването на славянската писменост през IX–X в.; тя е истинска конституция за България и Сърбия през Средновековието, акт на идеологическо и вероизподно самоопределение в една динамична и неспокойна епоха на политически превратности в условията на Латинската империя на Балканите. Всяка текстова единица в състава ѝ има определена литургико-догматическа, юридико-административна, идейна и филологическа значимост. Ето защо изследването на открояващи се преводачески явления в *П* би съдействало за изясняването на интердисциплинарни въпроси, сред които проблемите за отношенията между правото и политическата власт и тяхното езиково отражение в релацията *юридически текст – правен език* са от особено значение за съвременната научна представа как се е развивала средновековната правна мисъл в славянския свят.

В помощ на подобно изследване са следните опорни източници: 1. Гръцкият текст на *П* по изданието на К. Е. Захарие фон Лингентал от 1837 г., преиздаден от Й. и П. Зепос с богат критически апарат (Von Lingenthal 1837; Zepos 1962: 114–228 – нататък *Z*). 2. Най-ранният запазен славянски препис на *П*, несъмнено много близък до самия превод, представен в Иловичката кормчая от 1262 г. Той е издаден фототипно от М. Петровић (Петровић/Petrović 1991 – нататък *ИК*). Тези два източника ще бъдат използвани за коментирания паралели между византийския *П* и преводния *Закон градски*.

I. Термини на римо-византийското право

Византийският *П* е плод на държавната императорска политика, но и на ценностната ориентация на Исаврийската династия към възстановяване на класическата юридическа култура от времето на Юстиниан I Велики (527–565) и неговия юридически корпус, получил научното название *Corpus Iuris Civilis*. Този аспект се отнася с особена сила до терминологията на римското и византийското право. От Античността до днес тя е еталон за висока правна ерудиция и е трябвало да се владее от всеки грамотен юрист и тълкувател. Славянските преводачи на *П* са имали нелеката задача да я преведат адекватно. В това поле възникват интересни съотношения между изконния и преводния термин, илюстрирани тук със следните подбрани примери:

Fiscus > ó фíскос. От прякото значение ‘кош, сандък за пари’ в римското право се развиват значенията ‘личната хазна на императора’, ‘държавен трезор’ (LS 1996: 1943; ЛР/LR 1990: 265). В *П* латинският термин е адаптиран към византийската фискална и финансова система. Славянските преводачи го изравняват контекстово със съкровище, чиито референции са много повече. Така съкровище назовава:

1. Имот, богатство, собственост, имущество, състояние и има за синоними богатство, имѣние (τὰ πρᾶγματα, οὐσία; δεσποτεία): жена бракоу съставляшюу се. въ ннцетѣ соуцоу мужевн. лежещаго въ неѣ нмѣнна мужна 5:5¹ (πράγματα τοῦ ἀνδρὸς Z 1962: 129); четвъртоу чєсть богатства мужна 5:6 (τὸ τέταρτον μέρος τῆς οὐσίας τοῦ ἀνδρὸς Z 1962: 129) и др.

2. Съкровище назовава контекстово собствеността, която се ипотекира, залага срещу получаване на кредит: длъжникн мужнн. аще скровница не нмѣють 3:7 (εἰ μὴ ὑποθήκας ἔχωσιν Z 1962: 124). Съвременното семантично гнездо от финансови термини *ипотека*, *ипотекирам*, *ипотекиране* е изградено само от заемки, а в *Π* са налице думи калки, близки до морфемната структура на гръцките мотивиращи термини, сравни: положити ‘депозирам, залагам срещу кредит’, ὑποθήμι; положение ‘вложение, депозиране, ипотека’, ὑποθήκη; положивши, полагающии ‘вложител, депонент’, παραθέμενος. В 9.18 ὑποθήμι и ἡ ὑποθήκη отново се превеждат с положити и положение, а самият казус обявява за нищожен залог, който съпругът е направил на имуществото на жена си без нейно съгласие: аще оубо мужъ без воле своеѣ жены положитъ нѣгдѣ нмѣние єѣ. неврѣдо положеннѣ (...ὑπόθηται τὰ πρᾶγματα αὐτῆς οὐκ ἔρρωται ἢ ὑποθήκη – Z 1962: 143). Очевидно преводачите са използвали разпространените преводни съответствия на ὑποθήμι – положити, полагати, известни от други преводни жанрове, но са им придали терминологично значение (Тасева/Taseva 2015: 153 и посочената там библиография).

3. Славянските преводачи въвеждат терминологичното съчетание людскоѣ съкровище, за да означат трезора, обществената хазна, а гръцките съответствия са както φίσκος, така и по-честото τό δημόσιον (5.4, 11.6, 39, 40 и др.). В това отношение е показателен примерът в 11.6. Той регламентира условията за развод при доказано прелюбодеяние на съпругата и сложната процедура за подялба на имуществото, което в случай на липса на деца от брака преминава в публичния трезор: въ людскоѣ скровнице по ветхымъ закономъ възетн повелѣваемъ. Тук в самите гръцки преписи на *Π* се появяват разночетенията τῷ δημοσίῳ, τῷ φίσκῳ (Z 1962: 147), но славянският текст остава устойчив в избора на съчетанието. Императорската хазна се назовава още цѣсарскоѣ съкровище, въ цѣсарскоѣ наше особноѣ съкровище, въ наше съкровище, εἰς τὸ θεῖον ἡμῶν ταμεῖον (33:16 – Z 1962: 194, при което думата за хазна ταμεῖον отново е преведена със съкровище, а прилагателното θεῖος буквално ‘божествен; свещен’ е отнесено към владетелската институция). Преводаческите решения в това семантично поле свидетелстват за добре обмислен избор и устойчивост на лексикалния фонд.

Поначало прилагателното *людскъи* е много чест елемент на атрибутивни терминологични съчетания с опорен гръцки еквивалент *δημόσιος*, които отразяват обществения характер на назоваваните обекти и институции, например на *людскѣмь соудѣици* ‘пред градския съд’, *ἐν δημοσίῳ δικαστηρίῳ*; въ *людскоую тьмницюу* ‘в обществения затвор’, *ἐν δημοσίῳ φρουρῶ* (27:21); *ѿ людскыхъ* ‘от хората, от гражданите’, *παρὰ τοῦ δημοσίου*; при *людскыхъ чловѣцѣхъ* ‘в присъствието на граждани’, *δημοσίων προσώπων*; *людскыи дългъ* ‘граждански дълг’, *τοῦ δημοσίου χρέους*; *людскыи дани* ‘обществени данъци’, *τὰ δημόσια*; дори *людскъ чловѣкъ* ‘обикновен гражданин’, *ἰδιώτης*; *людскою написанию* ‘обществен договор’ (38:55) и др. Всички те се развиват въз основа на прилагателното *людскъ* ‘обществен, публичен’, така както събирателното *людъе*, *вси люди* обозначава гражданството, народа.

Към ексцерпираните примери ще прибавим едно специфично преводаческо решение, което дословно следва гръцкия източник и поради това лексемата *λογοθεσία* е схваната като *словоположение*, а не като *трезора*, *държавните приходи*. В казус 34.11 се говори за дълг към държавната хазна на роб или на неговия господар, времето за покриването на който се определя от княза и едва след изплащането му робът може да бъде свободен: *аще рабъ словоположенню ѿ коенъ любо вниѣ повнннъ боудеть* (*ἐὰν δὲ ὁ δοῦλος λογοθεσίῳς ὑπόκειται...* – Z 1962: 200).

Codicillus > *κωδικέλλος*, *кодикеλλо* ‘кодицил, допълнение към завещание според последната воля на завещателя’ (29.1). В думи от латински в *П* по правило *ц* се предава с *к*. Титулът за кодицилите е само с три разпоредби, но славянският превод е съумял да изясни разликата между завещание и кодицил, без да прибъгва до усложнена терминология, и единственият непреведен термин е само този: *грань. ꙗѣ. ѿ коднкеѣлѣ. рек ꙗ ше ѿ ѿспльненинн завѣта. ꙗ. коднкеѣло сказають се. недоставшаго въ завѣтѣ разоума завѣщавшему наплъненинне* (в превод – *Кодицил се нарича допълнение към завещание, което е непълно*).

Resulium > *τό τεκοῦλιον*, *осовною имѣнию*. Терминологичното съчетание е еквивалентно на термина от римското право *пекулий* (Дюнан, Пишона/ Dunand, Pichonnaz 2007: 178). Той обозначава притежаваните вещи от несамостоятелно в юридически смисъл лице под власт или опека, които са му дадени да ги управлява и ползва, без да е техен собственик. Прилагателното *осовнъ* ‘личен, частен, собствен’ съответства на гр. *ἴδιος* и може да се употреби самостоятелно. В 3.1 същото съчетание превежда *τά πράγματα ἰδικῶς*, но по-често е преводен еквивалент на посочения термин, а в

някои параграфи е и честотно концентриран, например в 14:7 се среща 3 пъти: не послѣдуютъ проданому рабѣмъ ѡсобноіе ѧемѣмъ нмѣннѣ. тѣмже аще рабѣмъ оукрадетъ что ѡсобнаго своеіо. н прѣндеть къ коупнвшемѣмъ. н ѧанкоже по проданнн ѧего прнбоудеть къ ѡсобномѣмъ ѧего нмѣннѣ. ѡдаіеть се продавшемѣмъ. рекше лнхвы. н ѧже ѡ даѣль ѡсобнаго нмѣннѣ рабнѣнѣ (*Продаденіятъ роб не се продава заедно с притежаваните от него вещи (пекулія); затова, ако робът си присвои нещо от притежаваните вещи при сделката и то премине към купувача или ако след това се увеличи чрез труда на роба, приходът се връща на продавача* – гр. текст у Z 1962: 153). Подобно е изложеното в цялата глава 22, например казус 1: ѡсобноіе нмѣннѣ в соуцнхъ подѣ властнѣмъ дѣтнн ѧвляіеть се (*Пекуліятъ се отнася до децата, които се намират под нечия власт*).

Lex Falcidia > φαλκίδιον, раздѣленіе. С тази общоупотребима и разбираема дума славянските преводачи намират сполучливо решение да обозначат римския закон Lex Falcidia и термина φαλκίδιον ‘минималната част от наследството в размер на една трета, от която според закона наследникът не може да бъде лишен от завещателя’ (Дюнан, Пишона/ Dupand, Pichonnaz 2007: 135): гр.анѣ. λβ. ѡ раздѣленнн. λ., περὶ φαλκίδιου (Z 1962: 188).

II. За думите с чужд произход

Южнославянската крѣмчая с тълкования възниква в специфичен културен контекст на възраждане на държавната и църковно-административната традиция. В запазената бележка послеслов на л. 396а в Иловичкия препис се дава един вид „идейна програма“ за необходимостта от новия превод: в ръцете на православно духовенство попада нов юридически свод, в чиито дълбини то може да се оглежда като в огледало, да усъвършенства себе си и да учи паството. Отбелязва се също, че Номоканонът досега е бил помрачаван от облаците на елинския език и затова новият превод с тълкования на *наш славянски език* е призван да даде яснота, просвещение за разума и избавление от греховете (Срезневский/Sreznevskiy 1875: 168). Отгук произтича преводаческата особеност на *П* да се дава превес на домашната лексика, която се натоварва с терминологични функции, и да се редуцира обемът на лексиката с чужд произход. Действително думите с чужд произход от гръцки и латински не са преобладаващи. Там, където такава дума се е наложила, често става въпрос за стара чуждица, навлязла в славянските езици, без да е мотивирана от конкретния гръцки източник. Подобен е случаят с повсеместното използване в *П* на вѣно, от лат. venum-dare ‘зестра, вено, прикя’. Лексемата се среща в предходни преводни кормчии (Илиевска/Ilievskа 1999: 126). Навсякъде в гръцкия текст

на *Π* срещу тази лексема стои *προίξις*; тя влиза в множество свободни и терминологични съчетания: *съставляти, сътворити вѣно, неотъдано, нецѣнено, оуцѣнено, възцѣнено вѣно* и др. Следователно е въведена поради широко-то ѝ разпространение в говоримия език и налагането ѝ в писмената практика.

Открояват се някои тематични полета, илюстрирани със следните подбрани примери:

А) По традиция присъстват длъжностни наименования от църковната йерархия: *диаконъ, διάκονος* (5.2); *епископъ, ἐπίσκοπος* (15.2; 24.1 и др.); *иерѣи, ἱερεὺς* (4.27); *иподиаконъ, ὑποδιάκονος* (5.2); *митрополитъ, μητροπολίτης* (15.2); *мънихъ, μοναχός* (24; 27.2); *патриархъ, πατριάρχης* (33.15); *прѣзвитеръ, πρεσβύτερος* (5.2, 28.1) и др.

Б) В категорията на властимащите лица, натоварени с административно-управленски функции, на първо място по честота е фигурата на епарха: *ἐπαρχος* ‘градски управител, градоначалник’, поради което към нея се добавя определението *градъскыи епархъ* или *епархъ града, ἐπαρχος τῆς πόλεως* (1:13, 4:24, 38:9, 38:34 и др.). Прави впечатление, че титлата *епархъ* изрично се употребява при разрешаване на спорни казуси в Константинопол и не подлежи на замяна със славянски еквивалент поради тясното си специализиране. Производна лексема е *епархъшество* ‘длъжността на епарха’, *ἐπαρχότης, ἐπαρχία*. Към названията за лица по ранг или социално положение следва да се отнесе латинският термин *патрикии* < *patricius*, в гр. *πατρίκος*, както и производното *патричество*: *аще боудеть патрикии ѿ еце сы подь властню вѣѣю. коупно егда прннметъ съвршенне патричества. подь властню вѣѣа своего быти нзбавитъ се* (26.3). Лексемата обозначава най-общо благороднически статус на лицето.

В) Налице са термини реалии от византийската парична и административна система, към които преводачите са се отнесли по различен начин. Така например в тематичната сфера на монетите и паричните единици славянският *Π* използва *златъникъ* ‘жълтица, златна монета’ срещу *νομισμα* (10.5, 14.5 и др.). В преписи на *Π* в Южна Италия контекстово на същото място стои *augeus* (Freshfield 1928: 115). Вариантност в славянския текст се появява само на едно място като отклонение от общия преводен модел с лексемата *перпера* (3:3), без опора в изходния гръцки текст: *ρεκ'ше* *накоже рече двѣстѣ перперъ вѣдатн, τυχὸν σ'. νομισμάτων* (Z 1962: 124). Използването на лексикален вариант отговаря на историческите факти за използване на *перпери*, или *златици*, на Балканите и особено през XIII в., по времето на Йоан Асен I (1218–1241), от чието управление датира и

единствената запазена златна монета (Радушев, Жеков/Radushev, Zhekov 1999: 60–62). Материални реалии са още: литра ‘литра; мярка за тегло, фунт, равен на 12 унции’, λίτρα: ста литръ злата, τὴν τῶν ρ’. τοῦ χρυσίου λίτρῶν (5:6); оуггии ‘угия, 1/12 от литрата’, οὐγγία < uncia. С употребата на последния термин е свързана една особеност на славянския *Π* още от Иловичкия му препис – наличието на извънтекстови маргинални бележки с характера на експликативни глоси към неясните термини и реалии. В случая разпоредбата от 32:2 се пояснява чрез следната глоса: Антра нмѣ. ѿв. златннка. н раздѣляетъ се на .ѿ. ѹстн. ты же ѹстн нарцаютъ се 8ггнн. една оуггнн нмѣ. ѿ. златннкъ (*Литрата има 72 жълтици и се разделя на 12 части; такава част се нарича угия, една угия има 6 жълтици*).

Г) Други административни термини. Ще се спрем само на три примера около лексемите граммата, трапеза, хартии.

Граммата, γράμμα, възприета във формата за мн.ч., се свързва с представата за грамотност, умението да си служиш с писмеността. Това основно значение проличава в съчетанието грамματος οὐμῆαι, отнесено към грамотен човек, γράμματι ἐπιστάμενος (21:12). Налице е и производно име на лице граматикъ, придобило широко разпространение в славянската писмена традиция с различни функции. В *Π* преводачите назовават така само длъжността на нотариуса, νοτάριος < notarius ‘бързописец, писар, секретар, изготвящият завещания, договори и др. документи’ (34.10). В същото време лексемата граммата влиза в съчетания с изцяло терминологична функция, като: сложение грамать (9.12) е без точно гръцко съответствие, но контекстово съвпада по смисъл със συμβολή ‘писмен договор’, чрез който се установява размерът на зестрата и предбрачните дарове при сключване на брак. Същият смисъл е налице в израза въ дължнѣи граматѣ, ἐν δανειακῶ γράμματείῳ (9.20), с който се регламентират задълженията на съпругата, ако тя сключи договор със своя съпруг и подпише документ, че споделя ипотеката на мъжа си: Аще котораа жена въ дължнѣи граматѣ. свещаетъ своемуу мужевн. нан подьпншетъ н своеѣ богатство нан н себе повнн’ноу створити за нь. ннѹтоже оупѣють. аще дръжнть се грамата. В 11: 17 рекше на граматѣ напнсати отново експлицира писмено изявление, създаване на писмен документ, в случая удостоверение за смъртта на воин, чиято жена преди получаването му няма право да сключи втори брак.

Хартии ‘писмен документ, договор’, χάρτης. Терминът е пряко свързан с горния. Примери: възмы нмѣнннѣ въ покладажѣ н прѣдавннѣ писанннѣмъ другомоу нѣкомоу. не добрѣ ѿрцають се нх’же възетъ. аще не прѣже прннесетъ хартнѣ на показаннѣ. яко другомоу снѣ прѣдаль кетъ (*Ако някой е приел в*

депозит имот и след това го е предал с писмен документ на друг човек, не може да отрече, че е получил депозита, и да отказва да го върне, под предлог че има писмен документ, удостоверяващ предаването на трето лице – 18:14, ἐγγράφος, τον χάρτην Z 1962: 164); въ хартии ‘в писмен вид’, ἐν χάρτη (21:12). В един казус (28:2) писменият документ при встъпване в църковен ранг на епископа е назван писание срещу λίβελλον < libellus ‘заявление, молба’ (Z 1962: 182; Дюнан, Пишона/Dunand, Pichonnaz 2007: 139). В титул 14:1 за продажбата и покупката преводачът оставя без превод израза εἰ δὲ διὰ ταβελλίονος γίνεται, от лат. tabella ‘писмен договор, документ’, tabellarius ‘писар, нотариус’, и го заменя с високочестотния, но общ термин за уреждане на сделка аще же свѣщаниемъ вывѣмъ (свѣщаниие, свѣщати са ‘договарям се, уреждам’). В същото време обаче в *Π* присъстват и други длъжностни названия, при които грамотността е професионално задължение. Такива са: паматописецъ и писецъ срещу χαρτουλαρίος (15.6; в 11.7 писецъ ‘който пише завещание’ за същото, но в 21.7 за γραφεύς τῆς διαθήκης). Преводът в *Π* отново разчита на домашен еквивалент, докато χαρτουλαрии се пази както в Ефремовската кръмчая, така и в славянския превод на Еклогата (Щапов/Shchapov 2011: 127–128; Максимович/Maksimovich 2010: 494). Използваното в *Π* длъжностно название е сполучливо и предава точно функцията на държавния чиновник архивар, който съхранява актове.

Трапеза в *Π* осъществява рядко терминологично значение ‘банка, сарафско, финансово сдружение’, аналогично на значението в съвременния гръцки, τράπεζα: нже въ вѣщн сребро продаен. не творить вѣщанъ же свѣнь трапезы кѣмю прнбывають (19:16 τῆς τραπέζης, става въпрос за общите финансови начинания на участниците в търговското сдружение, наречено община – Z 1962: 166; Freshfield 1928: 105). То се откроява на фона на значенията, познати на класическите старобългарски паметници, в които доминира или общоприетата битова употреба ‘трапеза, маса за хранене’, или литургическият термин за означение на светата трапеза в църковния олтар, евхаристийният жертвеник (СтбР/StbR 2009: 956–957).

Д) Някои ocasionални употреби на думи с чужд произход могат да се обяснят с налагането им в говоримата реч, където са придобили по-широка гражданственост. Такъв е случаят с дискутираната в историческата лексикология лексема маисторъ ‘майстор; занаятчия, който се занимава с каменоделство, направа на мраморни стълбове’, без гръцко съответствие в 17.20 на славянския *Закон градски*. Според Й. Райнхарт засега именно тази употреба на лексемата в *Π* е първата регистрирана в славянски писмен текст. Тя е производна от средногр. μαῖστορ, μαῖστορας < лат. magister (Райнхарт/Reinhart 1983: 39–40). В други случаи думата с чужд

произход е контекстово повлияна от първообраза, но познава домашни синоними или се появяват хибридни съчетания от чужда и домашна дума, например: κελινστωвати ‘извършвам езически ритуали’, ἐλληνίζω; твори κελινσκιѡ жрѣтви ‘езичник; който извършва езически жертвоприношения’, ὁ ποιῶν ἐλληνικὰς θυσίας; но и кадѣти ‘кадя, извършвам жертвоприношение’, θυσιάζω; ливанъ съжизаѣи ‘който гори тамян, ароматна смола’, λίβανον θυσιάζων и др.

III. Синонимия

Този аспект в преводните славянски текстове е изключително важен, защото е точен индикатор за езиковите предпочитания на книжовниците и може да послужи за езикова диагностика къде, кога и в какъв преводачески кръг е възникнал даден превод. В голяма степен въпросът за думите с чужд произход и този за синонимията се преплитат, както се видя от изложението в горния параграф. Причините за възникване на синоними са различни и далеч не се изчерпват с естествения стремеж към стилово обогатяване и избягване на повторенията, особено в един юридически текст със задължителна моносемантична характеристика на терминологизираната лексика. Синонимията има разнообразни реализации. По отношение на *Π* те биха могли да се сведат до следните две макропозиции: 1. Синонимия между славянски съответствия за една и съща гръцка дума в *Π* и други части на Кормчаята; 2. Синонимия между славянски съответствия за една и съща гръцка дума в различни части на *Π*. Първият тип вариантност изисква самостоятелно проучване, но дава обещаващи податки за формулирането на преводачески зависимости. От множеството примери ще споменем само *скомраѡ* и *шпильманъ* в други части на *ИК* – *глоумьць* в *Π* ‘актьор, мим’, гр. μῦθος. Неколкократната употреба на първите две лексеми в различен контекст и с повече от едно гръцко съответствие (Райнхарт/Reinhart 1983: 45–46) повдига въпроса колко и кои са били преводачите на цялата *ИК*. При това лексемите *скомраѡ* и *шпильманъ* се подлагат на експликация в извънтекстови глоси в полето на *ИК*, а от *шпильманъ* е образуван и глагол, сравни *шпил’манить рѣкше глоумы дѣють* в 51-во правило на Трулския вселенски събор (Jagič 1874: 81–82).

Втората група примери разкрива вътрешнотекстовата синонимия в самия превод на *Π*. Те са много и разнообразни. Високата концентрация на правни диспозиции за родството води до появата на оказинални преводачески решения, застъпени само с единични употреби. Хапакс за целия *Π* е яркият преславизъм *свьство* ‘тип, образ, контекстово вид на родството’, гр. συγγένεια: *Сродъство нмѣ кєть родное. рздѣлѣаетъ же се на вєсходѣщеѣ н на ннзєсходѣщеє. н на соуцєнє ѿ страны. нъ снѣ трн свьства...* (23.1), гр. ἄλλ’

αὐταὶ αἱ τρεῖς συγγένειαι (Z 1962: 171). В титул 7-и, емблематичен за урежданата материя, вариантност се появява в двойката бокъ–страна (ἐκ πλαγίου ‘буквално отстрани, т.е. назоваване на странична линия на кръвното родство, обемаща братя, сестри и техните наследници; бокъ ‘страна, хълбок’ в български диалекти – РРОДД/RRDD 1974: 39, в сръбски говори дори ‘майчина утроба’), но συγγένεια се превежда само с най-популярния вариант съродъство: Съродъство ^{сръб.} нме родноје, раздѣляють же се на троје, на въсходящнѣ, н на сходящнѣ, н на соущнѣ ѿ бока, рекше ѿ страны. Възможно е събство да е проява на семантична хиперкоректност, т.е. назовава се не самото понятие за родството, а представата за видовите му проявления, но при всички случаи лексемата е несистемен, ocasionален преводачески вариант. Безспорно редица синоними се дължат на стремежа към по-детайлно уточнение на правното значение.

Синонимия се открива на различни равнища от езиковата система на превода. Примери:

– На равнището на словообразователния модел при неизменяемите части на речта, например в наречията соугоубъ, соугоубицею, τὸ διπλοῦν, τὸ διπλάσιον (18.2; 39.25), ѳдиногубъ, ѳдиногубицею, τὸ ἀπλοῦν (18.2; 30:1, в последния контекст ἢ ἀπλῆ ἔστιν е преведено с просто ѳстъ) и др.;

– На равнището на морфемния състав на думата, например прѣдѣбрачънзи, прѣждѣбрачънзи даръ ‘предбрачен дар’, прὸ γάμου δῶρον (5:5, 6:1, 6:3 и др.). Това е едно от основните терминологични съчетания с опорна дума даръ ‘дар, подарък’, δῶρον, δωρεά, λεγάτων.

– На равнището на терминологичната единица. Примерите в това поле са многобройни, но от многото възможности ще посочим, че най-честият превод за гр. κλήρος ‘наследство’ е наслѣдиѳ, както агентивното съществително е наслѣдъникъ, κληρονόμος (15.1, 12.3, 29.21 и др.). Срещат се обаче причастие и производни от него. Например за дъщеря, която може да бъде обезнаследена от баща си, в 4: 24 е използван изразът бес причестиа срещу конструкция във вин. п. ταύτην ἀπόκληρον (Z 1962: 127). Специфично контекстово значение в наследственото право придобива терминът причастъникъ, συνκληρονόμος ‘сънаследник; който наследява заедно с друг’ (Z 1962: 132; Freschfield 1928: 67). Лексемната двойка наслѣдиѳ (от Кирило-Методиевите преводи) – причастие (от преславските преводи) се използва в историческата лексикология с диагностична цел като белег на различни преводачески кръгове (Славова/Slavova 1989: 78–79). Изводите за употребата им в славянския превод на *Π* обаче задължително трябва да

отчетат диференцирането заради точност в правното понятие и целенасочения стремеж активната книжовна лексика да изпълни нови терминологични функции. Само в 32: 4, един от параграфите за фалкидията, три пъти κλήρος се предава с ждрѣбии и веднѣж тавтологично с израза дарѣмн прнѣтн жрѣбнн наслѣднѣ без гр. съответствие. Известно е, че самата гръцка лексема предполага и двете значения: κλήρος ‘наследство, дял, жребий, владение и др.’, но в конкретния случай вероятно е имало допълнителни основания за подобно вариране. Трябва да ги потърсим не само в сложността на казуса и разбирането за наследствения дял като за своего рода жребий, единична част от нещо, не само в естествената и установена в книжовния език вариантност в преводните синоними, но и във възможността казусът да е преведен с намесата на друг преводач. Забележително и трите изписвания са с дентална епентеза в група ждр-, проява на свръхстарателност, докато в редица ръкописи от XII–XIII в. групите от три съгласни се подлагат на дисимиляция и опростяване.

Множество семантични групи предполагат разсъждения около проявите на синонимия и разнообразните причини за нея. Ще се спрем само на една от тях. Поради натрупването на законодателни решения за годежа, брака и зестрата в първите 13 глави на II, с които се занимават гражданското, наследственото и семейното право, в тази терминологична сфера е проявен ясен отбор на изразни средства. Най-честите глаголи и съчетания, означаващи встъпване в брак, са женѣти са, посагатн, посагнѣти, поити за, ити за мъжъ, поѣтн женѣ. Примери: женѣти се – γαμεῖν (4:8); законѣно жени-ти се и посагати – γαμεῖν νομίμως (без съответник на втория глагол в 4.9), но жени-ти се и посагати – γαμεῖν ἢ γαμεῖσθαι (симетрично на оригинала в 4:10), или пък същите изрази са плеонастично натрупани без гръцко съответствие, на хотещнхъ женѣти се или посагатн (4.3). От това следва, че посагатн, посагнѣти се специализират в превода основно на γαμεῖσθαι, сравни още да посагнѣтъ – γαμεῖσθω (4:19); жена нѣкаѣ хотещн посагнѣтн – γυνή μελλούσα γαμεῖσθαι (3:3). От примера α νε οἴजे посагѣшн за нь женѣ – οὐκέτι δὲ καὶ τῆ γαμετῆ (3:5) става ясно, че обозначението на субекта с минало свършено деятелно причастие изравнява по значение лексемите жена (γυνή) – сѣпрѣга (γαμετή), тъй като в самата разпоредба се уточнява, че брачни дарове се даряват на годеница, а не на вече омъжена жена, и се въвеждат строги норми къде и кога става даряването, за да е валидно пред закона. Високата честота на употреба на посагатн, посагнѣти проличава още от рядкото преводно отклонение, при което техен еквивалент в 1.9 е συνάπτω ‘съединявам се, събирам се, свързвам се, озовавам се в оковите на

нещо, оковавам се в брачни вериги⁷: *можеť дѣца за нного посагнути – δύναται ἡ κόρη ἑτέρῳ συνάπτεσθαι* (Z 1962:120).

Следващо специфично съчетание за установяване на брачна връзка, твърде много напомнящо разговорна формула, е ити, поити за мъж: *хотечи за нь поити – μελλούσῃ αὐτῷ γαμεῖσθαι* (в 3:1, Z 1964: 123); *шьдъшн за мѹжь – γαμηθεῖσα* (3:4); ити за мѹжь – *γαμεῖν* (4:11), но същият израз в 4.15 стои срещу *συνάπτω*; още за нь поити – *γαμεῖσθαι* (3:1); да ндетъ за нь (без гр. в 4:19). Формулата се употребява само за лице от женски пол и е еквивалентна на ‘омъжвам се’ (сравни в съвременния руски *оженых се – я вышла замуж*; в български диалекти *питът момичету дали е съгласно да иде за момчиту; идъм по дъок’е*; още лексеми като *мъжатица, мъжатница, мъжовница, мъжена, мъжа се, мъжене* и др. – ДА/ДА). Съответно на посочените примери встъпването в повторен брак е представено със същата колокация, утвърдена в превод дори на самостоятелен сложен гръцки глагол: ити за дѹруги мѹжь, *хотещн за дѹруги мѹжь посагнути – δευτερογαμεῖν* (4:18, 4:19); не хотечи ити за втори мѹжь – *μὴ δευτερογαμοῦσα* (6:1). Допълнителни съчетания са още *издати са, отъдати са за мѹжь*, при които има вариране в гръцките съответствия, но едно от тях отново е произведен глагол от *γαμέω*: *можеť йздати се – δύναται ἐπιρρίτειν; ѿдавати ѳ за мѹжь – ταύτας ἐκγαμίζειν* (4:24).

Реверсивното съчетание само за лице от мъжки пол поятн *ѳ женѣ възниква също в превод на основния гръцки глагол *γαμεῖν*: не можеť поетн *ѳ женѣ – οὕτως δύναται ταῦτην γαμεῖν* (4:16). В него падежната позиция на съществителното съответства на глаголната рекция на дателен падеж в обектна функция със семантика на подчинение, покорство, волева изява или емоционално състояние при глаголи като *похотѣти, насилити, сѣдити, послѣдствовавати* и др. В *ИК* има други текстови единици, в които съществителното *женѣ* в дат.п. за цел и предназначение след глаголите *дати, въздати, вѣнити* ‘*давам зестра при сключване на брак*’ съответства на винителен в гръцкия текст: *вѣномъ да вѣнить ю себѣ женѣ, φερνῆ φερνεῖ αὐτὴν ἑαυτῷ γυναικα* (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2016: 94, по Изх. 22:16). Заслужава да се отбележи, че в наказуемите казуси за връзка с наложница или пленница, които нарушават чистотата на християнски брак, се използват глаголи със снижена в статусно отношение семантика спрямо глаголите за сключване на официален брак, за да се подчертае незаконността на такъв съюз: *хотешемоу привъбщити се ѳи – τὸν βουλόμενον αὐτῆ κοινωνεῖν* (4: 26 за наложница) или *и сѣмѣшь се с нею ѳако съ женою – καὶ ταῦτη μιγείς ὡς γυναικί* (5:4 за пленница). Общеизвестен факт е, че*

византийският *Π* отива далеч по-напред в регламентацията на брака в сравнение с *Еклогата* (около 741 г.) в много отношения. За пръв път в неговия 4. титул се забранява четвъртият брак (Oikonomides 1976). Този титул се откроява още с дискурсивно-стилистични маркери на императорската власт – изказ в 1 л. мн.ч. и формулата наша тихостъ, ἡ ἡμετέρα γαλήνῳτῆς ‘наше сиятелство, светлост’ (4:25). Макар че последните му три параграфа се смятат за по-късна интерполация и са основанието за предаването на целия византийски свод от 907 г., от най-стария запазен гръцки ръкопис на *Π* (*Paris Coislin 209*, от края на IX или самото начало на X в.)² семантичното поле около годежа, брака, развода, зестрата, предбрачните дарове и т.н. остава безпрецедентно богато (Бенеманский/Benemanskii 1906: 31). Вариантността в славянския превод може да се обясни с няколко фактора. На първо място, *Π* отразява по-сложни обществени отношения и съответно по-богат правен език. Той надгражда върху развитата славянска терминология, доколкото брачната материя заема подобаващо място както в предходни паметници на светското право, като *Еклогата*, така и в предходни номоканони. На второ място, концентрацията на варианти в съседни казуси или дори в един и същ казус в *Π* показва, че тематиката на брачното право е била поверена в ръцете на вещь преводач (или преводачи), запознат с нормите на славянската реч и адаптирал правната материя към нея. В примерите проличава водещото начало за разбираемост и терминологизация въз основа на домашния словен инвентар. Използваните изрази са универсални, общоупотребими и са могли да се прилагат в различни части на славянския православен свят, където е действал *Π*.

IV. Изводи

И така, макар че поради обилието от материал представихме само отделни примери, очертават се няколко предварителни извода. На първо място, преводът на *Π* оправдава идейната програма на *ИК* за превес на домашния словен материал и за натоварването на общоупотребимата домашна лексика с терминологични функции. Тази черта е съзнателно проведена езикова политика на преводачите и славянските законотворци. Текстът на паметника отива още по-напред в славянизацията на юридическата терминология. Чуждите думи термини са адаптирани по различен начин, но като цяло нямат силно присъствие.

На второ място, терминологичната система се обогатява, без изкуствено да се усложнява, а като се държи сметка за яснотата на съдържателно-правния аспект на понятията и се повишава функционалността ѝ. Във връзка с това позната разговорна или книжовна лексема се натоварва с ново контекстово значение. Терминологичната контекстуализация на лексиката издава добре обмислен избор.

На трето място, *П* създава богат терминологичен регистър със специфична сфера на приложение. Толкова сложен правен текст не може да не разчита на приемствеността в славянската правова култура. Именно високата степен на функционалност и стабилността на лексикално-терминологичния фонд помагат преводът на *П* да остане жизнен в дълъг пространствено-времеви континуум както на Балканите, така и в Русия, от първия запазен препис от 1262 г. до официалната Църковнославянска печатна крѣмчя (1650–1653) на патриарсите Никон и Йосаф, където *П* се помества като 49-а глава (ПК).

П е тясно обвързан с историята на възникването и приложението на Южнославянската крѣмчя с тълкования – едно от най-значимите политико-юридически и книжовни явления през Средновековието. До момента точната локализация на нейното възникване не е уточнена. Твърде примамлива, но в същото време и логична е отдавна изказаната хипотеза за атонски превод, съпътстващ дългия престой на св. Сава в манастирите Пантелеймон, Хилендар и Ватопед и общуването му с монаси от различни етноси (обобщено у Athanasiadis 2017: 18–21 и посочената там библиография). Нашите предварителни наблюдения категорично потвърждават извода, че преводът на *П* е част от превода на цялата Кормчя. Най-вероятно обаче той е бил поверен в ръцете на специализирали се в правната материя преводачи и е продукт на екипната им работа, при отчитане на достиженията на двата ярки предшественика: превода на св. Методий на Номоканона от 50 титула и превода на Номоканона от 14 титула без тълкования, осъществен в Преслав по времето на цар Симеон Велики (893–927). Приемствеността спрямо римо-византийското юридическо наследство и гъвкавата адаптация към реалностите на XIII в. обслужват обществено-политически и книжовни цели, а те утвърждават престижа на християнското държавно управление и сплотяват православното славянство.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Всички примери се цитират по наборния текст на *П* по преписа от *ИК*, осъществен от авторката въз основа на фототипното издание на М. Петрович от 1991 г., л. 2676–3276. При сигнирането на примерите първата цифра съответства на титула, а втората на неговия параграф според членението на преписа в *ИК*. Той е последователно безюсов, с употреба само на малък ер. Примерите се цитират в оригинал. При възстановяване на заглавна речникова единица се придържахме към старобългарската графична норма.

² Ръкописът е притежание на Парижката национална библиотека и е дигитализиран: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b11004530d/f9.image>.

ЛИТЕРАТУРА

Бенеманский 1906: *Бенеманский, М.* 'О Прѣхѣросѣ вѣмос императора Василия Македонянина. Сергиев Посад.

- ДА: Диалектен архив. Архив на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език.
- Дюнан, Пишона 2007: *Дюнан, Ж-Ф., П. Пишона*. Римско право. Речник на основните термини. София, Сиела.
- Илиевска 1999: *Илиевска, Кр.* Мазуринска крмчија. Стари текстови. VI. Скопје.
- Корогодина 2017: *Корогодина, М. В.* Кормчие книги XIV – первой половины XVII века. Т. 1. Исследование. Москва–СПб, Альяна-Архео.
- ЛР 1990: Латински речник. Съст. *Войнов, М., Ал. Милев*. София, Наука и изкуство.
- Максимович 2010: *Максимович, К. А.* Византийска сингама 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Т. I–II. Frankfurt am Main.
- Паев 2013: *Паев, К.* Византийски правни паметници от Македонската династия (867–1056). – *Studia Iuridico-Historica*, 2, с. 66–91.
- Петровић 1991: *Петровић, М.* Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 г. Горњи Милановац, Дечје новине.
- ПК: Кормчая, напечатана с оригинала патриарха Йоасафа. <<http://www.dorogiiis.torii.ru>>.
- Радушев, Жеков 1999: *Радушев, А., Г. Жеков*. Каталог на българските средновековни монети IX–XV в. София, АГАТО.
- Райнхарт 1983: *Райнхарт, Й.* Восточнославянское влияние в древнеславянской Кормчей. Венские доклады к IX международному съезду славистов в Киеве. Wien, Institut für Slawistik.
- РРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в. София, Издателство на БАН.
- Славова 1989: *Славова, Т.* Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: *Кирило-Методиевски студии*. Кн. 6. София, Издателство на БАН, с. 15–129.
- Срезневский 1875: *Срезневский, И. И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. XLVII. Кормчая книга сербского письма 1262 г. – СОРЯС, 12, СПб, с. 147–176.
- СтбР 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. 1. А–Н (1999). София, Изд. „Валентин Траянов“; Т. 2. О–Ѵ (2009).
- Тасева 2015: *Тасева, Л.* Параметри на преводаческия избор в един атонски книжовен кръг от 60-те години на XIV в. – *Старобългарска литература*, 52, с. 143–176.
- Цибранска-Костова 2016: *Цибранска-Костова, М.* Стариет завет като юридически източник. Наблюдения върху славянската ръкописна традиция. София, Изд. „Валентин Траянов“.

- Щапов 2011: *Щапов, Я. Н.* Византийская „Эклога законов“ в русской письменной традиции. Исследование, издание текстов и комментарии. СПб, Изд. Олега Абышко.
- Freshfield 1928: *Freshfield, E. H.* A Manual of Eastern Roman law. The Procheiros nomos. Published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879. Cambridge, University Press.
- Jagič 1874: *Jagič, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa. – *Starine*, VI, s. 60–152.
- LS 1996: A Greek-English Lexicon. Compiled by *H. G. Liddell* and *R. Scott*. Oxford, with revised supplement. Clarendon Press.
- Oikonomides 1976: *Oikonomides, N.* Leo VI's Legislation of 907 Forbidding Fourth Marriages: An Interpolation in the Procheiros nomos (IV, 25–27). – *Dumbarton Oaks Papers*, 30, pp. 173–193.
- Schminck 1986: *Schminck, A.* Das Prooimion des Procheiron. – In: *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Bd. 13). Frankfurt am Main, pp. 55–107.
- Schminck 2015: *Schminck, A.* Die Titelrubriken der Ecloga, der Eusagoge und des Prochiron. – *Annali del Seminario Giuridico del Università degli studi di Palermo*. Vol. 58, pp. 275–290.
- Zepos 1962: *Zepos, I., P. Zepos.* Prochiron. – In: *Jus Graecoromanum*. Vol. 2. *Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia Aalen, pp. 114–228.
- Van Bochove 1996: *Van Bochove, T. E.* To Date and Not To Date. On the Date and Status of Byzantine Law Books. Groningen, Forsten.

REFERENCES

- Benemanskii 1906: *Benemanskii, M.* Ο Πρόχειρος νόμος imperatora imperatora Vasiliiia Makedonianina. Sergiyev Posad.
- DA: Dialekten arhiv. Arhiv na Sektsiyata za balgarska dialektologia i lingvistichna geografia v Instituta za balgarski ezik.
- Dunand, Pichonnaz 2007: *Dunand, J-F., P. Pichonnaz.* Rimsko pravo. Rechnik na osnovnite termini. Sofia, Siela.
- Freshfield 1928: *Freshfield, E. H.* A Manual of Eastern Roman law. The Procheiros nomos. Published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879. Cambridge, University Press.
- Ilievska 1999: *Ilievska, Kr.* Mazurinska krmchiya. Stari tekstovi. VI. Skopije.
- Jagič 1874: *Jagič, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa. – *Starine*, VI, s. 60–152.
- Korogodina 2017: *Korogodina, M. V.* Kormchie knigi XIV – pervoi poloviny XVII veka. T.I. Issledovanie. Moskva–SPb, Al'yana-Arkheo.
- LR 1990: Latinski rechnik. *Voynov, M., Al. Milev.* Sofia, Nauka i izkustvo.

- LS 1996: A Greek-English Lexicon. Compiled by *H. G. Liddell* and *R. Scott*. Oxford, with revised supplement. Clarendon Press.
- Maksimovich 2010: *Maksimovich, K. A.* Vizantijskaia singagma 14 titulov bez tolkovanii v drevnebolgarskom perevode. Slaviano-grecheskii, grechesko-slavyanskii i obratnyi (slavyanskii) slovoukazateli. T. I–II. Frankfurt am Main.
- Oikonomides 1976: *Oikonomides, N.* Leo VI's Legislation of 907 Forbidding Fourth Marriages: An Interpolation in the Procheiros nomos (IV, 25–27). – *Dumbarton Oaks Papers*, 30, pp. 173–193.
- Paev 2013: *Paev, K.* Vizantijski pravni pametnitsi ot Makedonskata dinastiya (867–1056). – *Studia Iuridico-Historica*, 2, s. 66–91.
- Petrović 1991: *Petrović, M.* Zakonopravilo, ili Nomokanon svetoga Save. Ilovički prepis 1262 godina: fototipija. Gornji Milanovac, Dečje novine.
- PK: Kormchaia, napechatana s" originala patriarkha Yoasafa. [Kormchaya, printed upon the Patriarch Yoasaf's original. <<http://www.dorogistorii.ru>>].
- Raduchev, Zhekov 1999: *Raduchev, A., G. Zhekov.* Katalog na balgarskite sred-novekovni moneti IX–XV v. Sofia, AGATO.
- Reinhart 1983: *Reinhart, J.* Vostochnoslavyanskoye vliyanie v drevneslavyanskoy Kormchey [Eastern-Slavic Influence upon the Slavonic Kormchaya]. Venskiye doklady k IX mezhdunarodnomu s"yezdu slavistov v Kiyevu. Wien: Institut für slawistik.
- RRODD 1974: Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX v. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Schminck 1986: *Schminck, A.* Das Prooimion des Procheiron. – In: *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Bd. 13), Frankfurt am Main, pp. 55–107.
- Schminck 2015: *Schminck, A.* Die Titulrubriken der Ecloga, der Eusagoge und des Prochiron. – *Annali del Seminario Giuridico del Università degli studi di Palermo*. Vol. 58, pp. 275–290.
- Shchapov 2011: *Shchapov, Ya. N.* Vizantijskaia "Ekloga zakonov" v russkoi pis'mennoi traditsii. Issledovanie, izdanie tekstov i kommentarii. SPb, Izd. Olega Abyshko.
- Slavova 1989: *Slavova, T.* Preslavska redaktsiya na Kirilo-Metodievija starobalgarski evangelski prevod. – *Kirilo-Metodievski studii*. Kn. 6. Sofia, Izdatelstvo na BAN, s. 15–129.
- Sreznevskii 1875: *Sreznevskii, I. I.* Svedeniia i zametki o maloizvestnykh i neizvestnykh pamiatnikakh. Kormchaia kniga serbskago pis'ma 1262 – SORYAS, 12, s. 147–176.
- StbR 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*. T. 1. A–N (1999). Sofia, Valentin Trayanov; T. 2. 0–V (2009). Sofia, Valentin Trayanov.
- Taseva 2015: *Taseva, L.* Parametri na prevodacheskiya izbor v edin atonski knizhoven krag ot 60-te godini na XIV v. – *Starobalgarska literatura*, 52, s. 143–176.

- Tsibranska-Kostova 2016: *Tsibranska-Kostova, M. Stariyat zavet kato yuridicheski iztochnik. Nablyudeniya varhu slavyanskata rakopisna traditsiya.* Sofia, Valentin Trayanov.
- Zepos 1962: *Zepos, I., P. Zepos. Prochiron.* – In: *Jus Graecoromanum.* Vol. 2. *Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum.* Ed. altera. Scientia Aalen, pp. 114–228.
- Van Bochove 1996: *Van Bochove, T. E. To Date and Not To Date. On the Date and Status of Byzantine Law Books.* Groningen, Forsten.

✉ Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова
Секция за история на българския език
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc
Department of History of Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

Публикувано: 30 юни 2020